

**КАРАЇМСЬКІ ГРОМАДИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ:
ДО ПИТАННЯ ЩОДО ГЕОГРАФІЇ РОЗСЕЛЕННЯ КАРАЇМІВ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Дослідженню минулого караїмів Східної Європи (або східноєвропейських караїмів) присвячена велика кількість публікацій. Під назвою «східноєвропейські караїми» деякі дослідники мають на увазі увесь караїмський етнос в цілому; проте при цьому слід вказати на те, що термін «караїм» має подвійне значення, і може позначати як етнос, так і прихильника караїмської віри. Інші автори (як дореволюційні, так і сучасні) розділяють караїмів на «кримських» і «західних» (тобто, литовських, трокських і луцько-галицьких), тим самим, вказуючи одночасно і на національну приналежність, і на територію формування етносу. *Євреї-караїми, євреї караїмської секти, караїти, караїми* – ці дефініції з'явилися в ХVІІІ ст. після приєднання Криму до Росії. Щодо термінів «караїми-тюрки», «карайлар», «кримкарайлар», то вони сьогодні активно використовуються деякими караїмськими громадськими діячами і краєзнавцями з метою підкреслити тюркське походження кримських караїмів.

Проте, не дивлячись на неоднозначність самого терміну «караїми», треба відзначити, що спеціально питання про географію їх розселення не розглядалося. Метою пропонованої статті є аналіз деяких аспектів, пов'язаних з історією розселення караїмів на території південно-західних губерній Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст.; окрім цього, в публікації буде розглянуто проблеми, що пов'язані з чисельністю караїмського населення в країні у вказаний період.

Після приєднання Криму до Росії одним з термінових заходів властей стало визначення точної кількості населення, яке мешкало на півострові. Згідно ІV і V ревізій, проведених в 1792 і 1796 рр., було встановлено, що загальне число жителів в Криму складало 156 тис. 400 чол.; з них караїмів – 2300 чол., причому лише в Євпаторії мешкало 399 чол. осіб караїмського віросповідання (315 чол. і 384 жін.), а останні – у Феодосії, Чуфут-Кале, Бахчисараї та інших населених пунктах [1, 123, 124; 2, 258]. Надалі з'ясування чисельності караїмського населення було утруднено тим, що караїмів часто зараховували або до категорії кримських татар, або до євреїв-рабинистів.

У березні 1837 р. було прийнято «Положення про утворення Таврійського Караїмського духовного правління, якому надається самоврядування в караїмських громадах» [3, 126]. Правління було назване «Кримською і Одеською караїмською громадою Таврійського губернатора». 4 квітня 1839 р. Сенат затвердив указ про призначення Таврійським і Одеським караїмським гахамом Сімхи бен Соломона «Хаджі-Ага» Бабовіча.

Паралельно з кримськими караїмами в процес законотворчості включилися і караїми західних губерній Російської імперії. 13 листопада 1850 р. Державна Рада, розглянувши внесення міністра внутрішніх справ, постановила: зарахувати караїмів західних губерній Російської імперії до відомства ТОКДП [3, 155]. А вже 2 травня 1863 р. орган конфесійного самоврядування караїмів було створено і в Троках – він отримав назву «Трокського караїмського духовного правління» (ТрКДП). «Місцеперебування одного гахама має бути в Євпаторії, – наголошувалося Держрадою, – а іншого в Троках (Віленської губернії)» [3, 183]. Згідно прийнятої ієрархії, посада Трокського караїмського гахама була нижчою за посаду Таврійського і Одеського караїмського гахама, якому той підкорявся.

Згідно закону, прийнятому 8 квітня 1863 р., «караїми, знаходячись під заступництвом спільних законів Російській Імперії, користуються всіма правами, наданими російським поданим, дивлячись по достатку до якого хто з них належить» [3, 179, 182]. Цей документ закріплював за караїмами всі права і свободи, які було надано ним раніше. Караїми офіційно отримували право служити в армії, вчитися в університетах, обіймати державні посади і т.п.

Після створення органів караїмського конфесійного самоврядування С.С. Бабовіч розпорядився про присилання йому всіх відомостей про караїмів, що мешкали на території Таврійської губернії, а також південно-західних губерній Російської імперії. Крім того, в числі питань, адресованих газзанам, було питання про кількість караїмських молитовних будинків на підвідомчих ТОКДП і ТРКДП територіях. У 1861 р. С.С. Бабовіч представив ці відомості таврійському губернаторові Г.В. Жуковському. Судячи по зібраним даним, станом на березень 1861 р. в російських містах мешкало 6026 караїмів чоловічої і жіночої статі, а в Таврійській губернії їх було 4957 чол. [4, 87]; караїмських кенас на території Російської імперії всього налічувалося 12 (з них в Таврійській губернії – 7); молитовних будинків – 1 (у Бердянську); караїмських «мідрашей» (учбових закладів, організованих за конфесійною ознакою) і молитовних шкіл – 26 (з них 17 шкіл – в Таврійській губернії). Всього у 17 мідрашах і 4 молитовних

школах Таврійської губернії, що існували при 6 караїмських кенасах і 1 молитовному будинку, навчалоя 458 дітей-караїмів [4, 81].

Згідно даних Центрального статистичного комітету МВС за 1864 р., в Таврійській губернії мешкало близько 3 тис. 500 караїмів, причому більшість з них були міськими жителями (під цією цифрою, ймовірно, малися на увазі караїми, що проживали безпосередньо на території Кримського півострова) [5, LIV]. У 1865 р., за даними, зібраним Таврійським губернським статистичним комітетом, караїмів в губернії налічувалося 4351 чол. і жін.; з них в містах – 3370 осіб. Що стосується повітів, то в Сімферопольському повіті мешкало 802 осіб; у Бердянськом – 708 осіб; у Дніпровському – 12 осіб; у Євпаторійському – 1531 осіб; у Мелітопольському – 132 осіб; у Перекопському – 448 осіб; у Ялтинському – 33 осіб; у Феодосії (без Керченського градоначальництва) – 685 осіб. Спільне ж число жителів півострова в 1865 р. складало 613 тис. 323 осіб [2, 202, 356]. У 1866 р. в Сімферополі мешкало 284 караїма (136 чол. і 148 жін.); у Євпаторії – 1524 (686 чол. і 838 жін.); у Ялті – 28 (13 чол. і 15 жін.); у Карасубазарі – 49 (21 чол. і 28 жін.); у Бахчисараї – 489 (252 чол. і 237 жін.); у Бердянську – 141 (58 чол. і 83 жін.). У Севастополі, Феодосії, Перекопі та Мелітополі визначення точного числа в цих містах мешканців-караїмів в 1866 р. було ускладнено тим, що всі вони були записані разом з євреями-рабиністами (відповідно, 251 чол. і 235 жін.; 468 чол. і 438 жін.; 491 чол. і 506 жін.; 380 чол. і 357 жін.) [2, 254, 262, 270, 284, 289, 299, 304, 311, 326, 337]. Що стосується інших російських міст, в яких мешкали караїми, то найбільшою була караїмська громада Одеси – в 1873 р. в цьому місті налічувалося 1140 караїмів обох статей, а в 1892 р. – 958 осіб [6, 49; 7, VII]. У Москві підрахування караїмського населення було утруднено тим, що, за даними московських переписів населення 1871 і 1882 р., караїми також були об'єднані в одну групу з євреями-рабиністами (їх спільна чисельність складала, відповідно, 5819 і 15085 осіб) [8, XXXI].

Протягом першої половини XIX ст. караїми поступово інтегруються в російський мовний і культурний простір; значне число підприємців з числа представників караїмських громад було втягнуто в торгівельно-економічні стосунки, що бурхливими темпами розвивалися в ті часи в країні. У зв'язку з цим багато караїмських родин покинули традиційні місця мешкання і переселилися в повітові та губернські міста Півдня України, сформувавши нові та поповнивши вже існуючі там караїмські громади.

Інформацію про місця мешкання караїмів можна почерпнути з документів ТОКДП, циркулярів і розпоряджень різних міністерств і відомств, листування гахама з губернськими властями; зі звітів газзанів, з особистої

кореспонденції. Судячи з цих даних і згідно існуючої юрисдикції, можна констатувати, що у веденні ТОКДП знаходилися караїмські громади таких населених пунктів, як: Алешкі, Армянськ, Бахчисарай, Бердянськ, Євпаторія, Карасубазар, Керч, Мелітополь, Севастополь, Сімферополь, Феодосія, Ялта – в Таврійській губернії, а також міста центральних і південно-західних губерній Російської імперії – Варшави, Вознесенська, Воронеж, Генічеська, Голої Пристані, Катеринодара, Катеринослава, Єлизаветграда, Києва, Кишинєва, Костроми, Лібави, Москви, Казані, Калуги, Курська, Луганська, Миколаєва, Нижнього Новгорода, Новоросійська, Одеси, Орла, Перекопу, Полтави, Риги, Ростова-на-Дону, Самари, Санкт-Петербурга, Словолянська, Сум, Сухума, Таганрога, Тули, Харкова, Херсона і Юр'єва. Що стосується ТрКДП, під його управлінням знаходилися караїмські громади в Луцьку, Поневежі, Троках, Вільно, Пскові, Смоленську і Острові (Кукізові).

Згідно даних статистики, в 1886 р. в Таврійській губернії мешкало 6519 караїмів (3284 чол. і 3235 жін.) при спільній кількості населення 1 млн 81 тис. 492 осіб; з них в Сімферополі мешкав 341 караїм (160 чол. і 181 жін.); у Бахчисарай – 607 (299 чол. і 308 жін.); у Карасубазарі – 70 (33 чол. і 37 жін.); у Феодосії – 1037 (510 чол. і 527 жін.); у Ялті – 181 (100 чол. і 81 жін.); у Євпаторії – 2630 (1360 чол. і 1270 жін.); у Перекопі та Вірменському Базарі – 319 (127 чол. і 192 жін.); у Алешках (15 чол. і 18 жін.); у Мелітополі (186 чол. і 188 жін.); у Бердянську (107 чол. і 136 жін.); у Севастопольському градоначальництві (220 чол. і 169 жін.); у Керченському градоначальництві (106 чол. і 87 жін.). У Старому Криму, Орехові та Ногайську в 1886 р. караїмів не було. Всього ж караїмів в містах Таврійської губернії налічувалося 5835 осіб (2897 чол. 2938 жін.); у градоначальництвах – 582 осіб (326 чол. 256 жін.). Що стосується повітів, то статистика караїмського населення виглядала таким чином: Сімферопольський повіт – 35 осіб (20 чол. і 15 жін.), повіт Феодосії – 6 осіб (6 чол.), Перекопський повіт – 47 осіб (26 чол. і 21 жін.) і Дніпровський повіт – 14 осіб (9 чол. і 5 жін.); разом – 102 осіб [9, 32, 33]. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що караїми в більшості своїй мешкали в містах; невелика кількість жителів в сільській місцевості може бути пояснена тим, що основними заняттями членів караїмських громад були ті, що тісно пов'язані з міською інфраструктурою – торгівля, ремесла і державна служба (хоча серед караїмської торгівельної і купецької верхівки було немало землевласників, яким належали крупні земельні ділянки в сільській місцевості).

У 1892 р. число караїмів в Таврійській губернії складало 6270 чол. (3265 чол. і 3005 жін.) [10, 71]. У 1894 р. спільне число караїмів, що

мешкали в Російській імперії, досягло 10794 осіб; при цьому на Таврійську губернію припадало, за різними даними, від 5320 до 7275 осіб – при тому, що в губернії в 1895 р. загальна кількість населення складала 1 млн 273 тис. 816 осіб [10; 11; 12 181, 193]. Що стосується даних першого загального перепису населення Російської імперії, проведеного в 1897 р., число осіб караїмського віросповідання, що мешкали в Таврійській губернії, складало 6166 осіб (2835 чол. і 3331 жін.); всього ж в Росії налічувалося 12894 караїмів (6372 чол. і 6522 жін.) [14; 15, 30]. Цікаво простежити за географією розселення караїмських громад за даними цього перепису, а також з'ясувати кількісний склад жителів по містах і повітах. Наприклад, караїмів західних губерній, що йменувалися «трокськими», всього налічувалося 1383 осіб – до їх числа було зараховано караїмів Віленської, Ковенської, Вітебської, Волинської та ін. губерній. Найбільше їх число проживало Троках (377 осіб) та у Вільно (155 осіб). У містах і повітах Ковенської губернії караїмів було 203 осіб (97 чол. і 106 жін.), в т.ч., в Поневежі і Поневежському повіті – 181 осіб (85 чол. і 96 жін.), у Ковно – 7 осіб (5 чол. і 2 жін.), а найменше число зафіксоване в Росієнах (нині – м. Расейняй, в Расейнському районі Литви) – 1 караїм [15, 31; 16, 78, 79]. У Вітебській губернії мешкало 49 караїмів (26 чол. і 23 жін.), у Ліфляндській губернії (Рига, Юр'єв та ін.) – 58 (32 чол. і 26 жін.), у Варшавській губернії – 168 (119 чол. і 49 жін.) [17, 75; 18, 76, 77; 19, 108, 109].

У містах Таврійській губернії проживало 5868 караїмів (2668 чол. і 3200 жін.), і лише 298 осіб (167 чол. і 131 жін.) – в повітах і градоначальництвах [14, X, 92]. Найчисленніша караїмська громада була в Євпаторії – 1505 осіб (670 чол. і 835 жін.); далі, в порядку убунання, йшли такі міста, як: Феодосія – 1233 особи (579 чол. і 654 жін.), Севастополь – 813 осіб (381 чол. і 432 жін.), Сімферополь – 709 осіб (311 чол. і 398 жін.), Мелітополь – 454 особи (206 чол. і 248 жін.), Бахчисарай – 395 осіб (175 чол. і 220 жін.), Бердянськ – 258 осіб (117 чол. і 141 жін.), Перекоп – 194 особи (72 чол. і 122 жін.), Ялта – 162 особи (80 чол. і 82 жін.), Керч – 79 осіб (45 чол. і 34 жін.), Карасубазар – 47 осіб (24 чол. і 23 жін.), Алешкі – 10 осіб (5 чол. і 5 жін.), Балаклава – 8 осіб (2 чол. і 6 жін.) і Старий Крим – 1 особа (1 чол.). По повітах статистика виглядала таким чином: у Сімферопольському повіті мешкало 56 караїмів (25 чол. і 31 жін.), в Дніпровському – 53 (29 чол. і 24 жін.), Мелітопольському – 61 (35 чол. і 26 жін.), Перекопському – 14 (9 чол. і 5 жін.), Ялтинському – 15 чол. (11 чол. і 4 жін.), у Євпаторійському – 2 (1 чол. і 1 жін.), в Бердянському – 3 (2 чол. і 1 жін.), Феодосійському – 85 (52 чол. і 33 жін.), у Севастопольському градоначальництві – 9 (3 чол. і 6 жін.) [14, 92, 93].

Що стосується інших регіонів Росії, то в місцях мешкання караїмських громад найбільше число жителів-караїмів налічувалося в Херсонській губернії – 2008 осіб (954 чол. і 1054 жін.), і, зокрема: у Одесі та Одеському повіті – 1069 осіб (499 чол. і 550 жін. у самому місці Одесі, та 12 чол. і 8 жін. – у повіті), у Херсоні – 363 особи (121 чол. і 142 жін.), у Миколаєві – 554 особи (253 чол. і 301 жін.), у Єлизаветграді і Єлизаветградському повіті – 83 чол. (50 чол. і 43 дружин.); у Катеринославі і Катеринославській губернії – 359 осіб (178 чол. і 181 жін.); у Москві – 332 особи (204 чол. і 128 жін.); у Києві і Київській губернії – 327 осіб (192 чол. і 135 жін.), у Санкт-Петербурзі – 310 осіб; у Харкові і Харківській губернії – 255 осіб (128 чол. і 127 жін.), у Полтаві і Полтавській губернії – 207 осіб (137 чол. і 70 жін.), в області Війська Донського (Ростов-на-Дону, Донецьк, Сальськ, Таганрог та ін.) – 99 осіб (51 чол. і 48 жін.), у Нижегородській губернії – 42 особи (28 чол. і 16 жін.), у Оренбурзькій губернії – 30 осіб (11 чол. і 19 жін.), у Орловській губернії – 49 осіб (29 чол. і 20 жін.), та ін. [8, 68; 20, 100; 21, 87; 22, 72, 73; 23, 98, 99; 24, 77, 78; 25, 64, 65; 26, 54, 55; 27, 88, 89].

Судячи з даних статистики, можна констатувати, що знов значний відсоток караїмів припадав на міста – так, наприклад, в Євпаторії в 1904 р. караїми (разом з євреями-рабиністами) складали 24% від всього населення; що стосується сільської місцевості, то найбільше число караїмів, що мешкали в селах Таврійської губернії, припадало на Сімферопольський повіт – 2,6% (у 1897 р.) [28, 675, 678, 683, 688, 696, 711, 716, 741, 786, 795, 801, 810]. У 1909 р. в Таврійській губернії мешкало вже 8728 караїмів (4610 чол. і 4118 жін.); у 1911 р. – 8683 особи [15, 36; 29, 46].

Розширилася також географія їх розселення – тепер караїмів можна було зустріти практично у всіх середніх і крупних населених пунктах країни. Окрім вже перелічених міст, на початку ХХ ст. караїмські громади з'являються в Олександрівське, Балаклаві, Білгороді, Богородську, Кременчузі, Макіївці, Нікополі, слоб. Кременній (нині – місто в Луганській обл. України), Ніжині, Оренбурзі, Рашкові (село в Хотинському районі Чернівецької обл. України), Скадовську, Уфі. Центрами зосередження караїмських громад західних губерній, як і раніше, залишалися Луцьк, Поневіж, Троки, Вільно, Псков, Смоленськ, Острів (Кукізов). Окрім цього, до відомства ТОКДП була зарахована і караїмська громада Харбіну (Китай). І знов слід зазначити, що відсоток сільських жителів серед караїмів був украй малий. Додамо, що у 1919 р. крупні громади осіб слов'янського походження (росіян і українців), що перейшли до караїмізму (тобто, змінили конфесію), існували в станицях Михайлівській (600 чол. і жін.) і

Родниківській (близько 200 осіб) на Кубані, а також в Царевському повіті Астраханській губернії та в селі Пришиб Бакинській губернії¹ [30, 8, 9].

Серйозні зміни в географії розселення караїмів в Російській імперії сталися під час Першої світової війни, революції 1917 р. і громадянської війни. Воєнні дії, які велися на території західних губерній Росії, призвели до того, що значна частка населення цього регіону покинула місця постійного мешкання. Серед примусових мігрантів та біженців було немало караїмів, які змогли знайти притулок в Києві, Одесі, Ніжині, Сумах, Харкові, а також в Криму, де місцевими караїмами було надано необхідну допомогу єдиновірцям [31, 19–26].

У 1919 р. караїмські громади існували в 82 населених пунктах Російської імперії. Зі звітів, наданих караїмськими газзанами в ТОКДП, стають відомі назви тих міст і місцевостей, які було віднесено до приходу тій або іншій караїмській кенафи, і що саме складала округи газзанів. Так, до округу Євпаторійської Великої (Соборної) кенаси було включено безпосередньо місто Євпаторія і Євпаторійський повіт, а до округу Малої кенаси – саме місто Євпаторія; до округу Сімферопольської кенаси відносилися Сімферополь і Катеринослав; до округу Севастопольської кенаси – міста Севастополь, Балаклава, Феодосія і Керч; до округу Феодосійської кенаси – Феодосія і Керч; до округу Армяно-Базарської кенаси – Армянськ, Хорли і Скадовськ; Бахчисарайської кенаси – Бахчисарай і Чуфут-Кале; кенаси в Чуфут-Кале – безпосередньо сам Чуфут-Кале²; до округу Бердянської кенаси – Бердянськ, Ногайськ, Таганрог, Маріуполь, Ташкент, Новоросійськ, Сухум, Катеринодар, Кременчук і Ростов-на-Дону; до округу Катеринославської кенаси – станиці Каменська і Урюпінська; до округу Київської кенаси – Київ та Київський повіт; до округу Мелітопольської кенаси – Мелітополь, Генічеськ, Олександрівськ і Полтава. До приходу московської кенаси було

1. Необхідно підкреслити, що ТОКДП дуже насторожено ставилися і до т.зв. «караїмствующих» – російських суботників, що мешкали в Дагестані, Баку і на Кубані. Не дивлячись на те, що суботники зуміли добитися у влади права на реєстрацію своєї громади, проте, в офіційних кругах на них дивилися як на тих, що «тимчасово відпали від державної церкви» і які, рано чи пізно, повернуться в лоно своєї колишньої конфесії.

2. На початку XX ст. саме місто Чуфут-Кале практично спустіло. У другій половині XIX ст. більшість караїмських сімей переселилися до Бахчисараю, Євпаторії, Севастополя, Сімферополя, а також в інші міста Таврійської губернії та Півдня Росії. За даними Всеросійського перепису 1897 р., в Чуфут-Кале мешкало всього 19 осіб (11 чол. і 8 жін.) [14, 1]. Як свідчать джерела, останніми мешканцями Чуфут-Кале були брати М. і Ю. Пігити; крім того, на початку 1900-х р. нагляд за Чуфут-Кале здійснював габбай (староста) Бахчисарайської караїмської громади купець Е.Ч. Майтоп. У 1906 р. там оселився, після призначення на цю посаду, головний доглядач Чуфут-кале А.С. Дубинський [32, 60].

включено такі міста, як: Москва, Петроград, Сибірськ, Сизрань, Пенза, Иваново-Вознесенськ, Тула, Владимир, Новгород, В'ятка, Казань, Вороніж, Орел, Вологда, Оренбург, Хабаровськ, Ярославль, Уфа, Самара, Калуга, Томськ, Саратов, Кострома, Псков, Єлець; до приходу Миколаївської кенаси – Миколаїв, Єлизаветград і Херсон; Одеської – Одеса і Кишинів; Херсонської – Алешкі та Гола Пристань; до приходу Ялтинського молитовного будинку – міста Ялта і Алушта³ [33, 12–16].

Таким чином, можна зробити висновки про те, що протягом ХІХ – на початку ХХ ст. східноєвропейські караїми з традиційних місцевостей проживання, якими були територія Кримського півострова, а також міста західних регіонів країни (Трок, Вільно, Галич та ін.), поступово переселяються в перспективні в торгівельному і економічному відношенні міста Півдня Росії – в Одесу, Миколаїв, Херсон, Новоросійськ; караїмські громади формуються також в великих промислових центрах країни (у Москві, Санкт-Петербурзі, Таганрозі, Харкові та ін.). Проникнення в караїмське середовище просвітницьких ідей; активна інтеграція, починаючи з другої половини ХІХ ст., караїмської молоді в російський культурний і освітній простір; поява серед караїмів великих землевласників, фабрикантів, промисловців незабаром призводить до того, що караїмські громади фіксуються практично у всіх регіонах Російської імперії. Проте на початок 1920-х рр. ця статистика істотно змінилася – соціально-політичні трансформації в країні; дві революції, а також негативні наслідки Першої світової та громадянської війни призвели до того, що значна частка караїмів покинула традиційні місця свого мешкання; багато хто з них загинув або був вимушений емігрувати за межі Росії.

3. Документи з відомостями про газзанські округи було виявлено у фонді 241 ДААРК О.Б. Білим, який люб'язно надав їх для цієї публікації, за що автор висловлює йому щиру подяку.

Література:

1. Водарский Я.Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков (численность, размещение этнический состав) / Я.Е. Водарский, О.И. Елисеева, В.М. Кабузан. – М., 2003.
2. Памятная книжка Таврической губернии / под ред. К.В. Ханацкого. – Симферополь: тип. Таврич. губ. Правления, 1867. – Вып. 1.
3. [Фиркович З.А.] Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов. – СПб: Лештуковская Паровая Скоропечатня П.О. Яблонского, 1890.
4. Державний архів в АР Крим (ДААРК). – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 37.
5. Список населенных мест по сведениям 1864 года. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел / Под ред. М. Раввского. СПб., 1865. – XLI. Таврическая губерния.
6. Прирост [караимов] за 10 лет с 1888 по 1897 год // Караимская жизнь. – М., 1912. – Кн. 10–11.
7. Одесса. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XLVII.
8. Город Москва. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Ч. XIV, тетрадь II.
9. Памятная книжка Таврической губернии, составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства / под ред. К.А. Вернера. – Симферополь, 1889.
10. Календарь и памятная книжка Таврической губернии на 1892 г. / Таврический губернский статистический комитет. – Симферополь, 1892.
11. Летопись [О количестве населения в Таврической губернии] // Салгир. – 1897. – 18 июня. – №73.
12. Разные вести. По сведениям за 1895 год... // Переводчик-Терджиман. – 1897. – 25 августа. – №34.
13. ДААРК. – Ф. 241. – Оп. 1. – Спр. 593.
14. Таврическая губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XLI.
15. Синани В. К статистике караимов / В. Синани // Караимская жизнь. – М., 1911. – Кн. 1, июнь.

16. Ковенская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XLII.
17. Витебская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. V.
18. Нижегородская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XXV, Ч. 2.
19. Варшавская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. LI.
20. Харьковская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XLVI.
21. Киевская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XVI.
22. Екатеринославская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XIII.
23. Полтавская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XXIII.
24. Витебская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. V.
25. Нижегородская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XXV, Ч. 2.
26. Оренбургская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XXVIII.
27. Херсонская губерния. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 / под ред. Н.А. Тройницкого. – СПб.: тип. В.П. Мещарского, 1904. – Т. XLVII.
28. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Под общим рук. П.П. Семенова-Тяншанского. – СПб., 1910. – Т. XIV: Новороссия и Крым.

29. Таблица числа родившихся и умерших караимов, прироста и браков в 1910 г. в Таврической губернии // Караимская жизнь. – М., 1912. – Кн. 12, май.
30. Белый О.Б. К вопросу об этнических и конфессиональных контактах крымских караимов и субботников («русских караимов») в XIX – нач. XX вв. / О.Б. Белый // Взаимоотношения религиозных конфессий в многонациональном регионе: история и современность. III Крымская Международная религиоведческая конференция: тезисы докладов и сообщений; Севастополь, 22–24 мая 2001 г. / под ред. Ю.А. Бабинова. – Севастополь, 2001.
31. Пилецкий О.И. О караимах-беженцах Литвы / О.И. Пилецкий // Известия Караимского Духовного правления. – Евпатория, 1917. – 5 августа. – №4. – С.19-26.
32. Прохоров Д.А. Чуфут-Кале – «Иудейская крепость» в Крыму – как экскурсионный объект в конце XIX – начале XX вв. (К проблеме использования памятников караимской истории и культуры) / Д.А. Прохоров, М.Б. Кизилов // Параллели. Русско-еврейский альманах. – М.: Дом Еврейской книги, 2009. – № 10-11. – С. 41-61.
33. ДААРК. – Ф. 241. – Оп. 2. – Спр. 52.